

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

XX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA FOLKLOR JANR VARIANTLARI

İxtisas: 5715.01 – Ədəbiyyat nəzəriyyəsi,
ədəbi tənqid və təhlil

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Güntəkin Qəzənfər qızı Musayeva**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi
dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı–2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru
Nailə Bəybala qızı Muradəliyeva

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Şirindil Həsən oğlu Alışanov

filologiya elmləri doktoru, professor
Asif Abbas oğlu Hacıyev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Ətrabə Bayram qızı Gül

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri: akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
_____ **İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli**

Dissertasiya şurasının
Elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
_____ **İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı**

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
_____ **Məmməd İrac oğlu Əliyev**

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi.

Yazılı ədəbiyyat ən qədim zamanlardan başlayaraq folklor materiallarından qidalanmış və bu proses bu gün də davam etməkdədir. Məhz buna görə də, yazılı ədəbiyyat janrlarının poetik strukturunun öyrənilməsində şifahi xalq ədəbiyyatı başlıca mənbələrdən biri sayılır. Yazılı ədəbiyyat janrlarına tarixi poetika istiqamətində nəzər salıb araşdırdıqda onların təşəkkülündə şifahi ənənədən gəlmə elementlər müşahidə olunur. Lakin bir sıra janr formaları da var ki, onların yaranmasında folklor janrları birbaşa invariant kimi iştirak edir. Daha doğrusu, yazılı ədəbiyyatda folklor invariantlı janr variantları az deyil. Folklorun daha qədimliyi, ilkinliyi və xalq yaradıcılıq məhsulu olması, genetik kodları daha çox mühafizə edib saxlaması səbəbindən mədəniyyətlərdə özünüqoruma və təzələnmə prosesi yaşandıqca onun imkan və miraslarına müraciət halları aktivləşir və geniş vüsət alır. Folklordan qidalanma bədii əsərin bütün struktur komponentlərində, o cümlədən janr və forma yaradıcılığında özünü göstərir.

Qədim və orta əsrlərdən başlanan bu proses XX əsr Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında da öz səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə davam etmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov, Süleyman Sani Axundov, Abdulla Şaiq, Seyid Hüseyn, Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun, İlyas Əfəndiyev, Mir Mehdi Seyidzadə, Zahid Xəlil, Məmməd Araz, Zəlimxan Yaqub, Məmməd İsmayıl və başqalarının yaradıcılığında şifahi xalq ədəbiyyatı ayrı-ayrı motiv və elementləri ilə deyil, öz struktur vahidləri və janrları ilə də başlıca qaynaq olmuşdur. Bu dövrdə milli ənənəyə qayıdış istiqamətində bütün ədəbi növlərdə şifahi xalq ədəbiyyatının yazılı ədəbiyyata təsiri prosesi diqqəti cəlb edir. Janr elementlərinin açıq və ya qapalı şəkildə yeni variantlarda mövcudluq səviyyəsi onlar arasındakı genetik bağı müəyyənləşdirir. Bu problemə aydınlıq gətirmək üçün invariant və variant problemini nəzəri müstəviyə gətirməyə ehtiyac var. Azərbaycan, eləcə də dünya ədəbiyyatşünaslığında janr və formalar arasında əlaqə, invariantın törədici funksiyası daha çox müqayisəli aspektdə araşdırılmışdır;

məsələyə kompleks yanaşma yerinə daha çox ayrı-ayrı element və motivlər qarşılaşdırılmışdır.

Folklor bütün sahələrdə olduğu kimi, janrlarda da ilkin modelləri formalaşdırıb. Bu mənada, yazılı ədəbiyyatda o bütün janrların yaranışında hər hansı bir səviyyədəsə iştirakçı olubdur. Ancaq bir sıra janrlarda o, özünü daha aydın nümayiş etdirir və ilkinliyindən uzaqlaşmır, invariant kimi öz sabit elementlərini, əsasən, qoruyub saxlayır. Ədəbiyyatşünaslığımızda invariant və variant probleminin struktur mexanizmi araşdırılmamış və bütövlükdə ədəbi növlər üzrə prosesin dinamikası aşkarlanıb sistemləşdirilməmişdir. Eyni zamanda, XX əsrdə folklora qayıdılda janr sahəsində yaranan fəallığın sosial-mədəni-psixoloji səbəbləri əlaqəli formada nəzərə alınmamış və strateji əhəmiyyətinə diqqət cəlb olunmamışdır. Bu sahədə aparılacaq tədqiqatlara ciddi ehtiyac var. Hazırkı dissertasiyanın aktuallığı da həmin problemin əhəmiyyətindən qaynaqlanır.

Mövzu folklor və yazılı ədəbiyyat əlaqələri, mifopoetikanın yazılı ədəbiyyatda təzahür xüsusiyyətləri ilə bağlı tədqiqatçıların əsas götürdüyü araşdırma predmetinə uyğun şəkildə tədqiq olunmuşdur. İsa Həbibbəyli, Kamran Əliyev, Məmməd Əliyev, Asif Hacı, Pərvanə İsayeva, Nizami Məmmədov (Muradoğlu), Tahirə Məmməd, Cavanşir Yusifli, Nigar İsayeva və bir çox görkəmli alimlərimiz problemin həlli istiqamətində mühüm elmi əhəmiyyət daşıyan tədqiqatlar aparmışlar.

Akademik İsa Həbibbəylinin yaxın vaxtlarda başa çatdırıb nəşr etdirdiyi “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı epos və ya epopeya” monoqrafiyası folklor və yazılı ədəbiyyatın janr müstəvisində əlaqələndirilməsi baxımından çox qiymətli nəzəri tədqiqatdır¹. Epos və epopeya münasibətlərinə aydınlıq gətirən bu tədqiqat həm də yeni janrların yaranmasında invariantın rolu və iştirakı məsələsini araşdırır.

AMEA-nın müxbir üzvü Kamran Əliyevin özünün və uzun illər rəhbərlik etdiyi şöbənin apardığı tədqiqatlar da araşdırdığımız mövzu

¹ Həbibbəyli, İ. Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı epos və ya epopeya / İ.Həbibbəyli.
– Bakı: Elm. – 2020 – 280 s.

üçün əldə etdikləri nəticələr baxımından faydalıdır. Kamran Əliyevin “Açıq kitab – “Dədə Qorqud”² monoqrafiyası bu mənada ciddi elmi qaynaq kimi dəyərləndirilə bilər. Monoqrafiyada heca vəznli poeziyanın ilkin qaynaqlarına, etnoyaddaşa diqqət yönəldilir, qoşa misradan bəndə keçid, qafiyə-ritm sistemi, janrlaşmaya təsir edən etnik və sosial-psixoloji düşüncə araşdırılır. Nəhəng bir prosesin mexanizmini açan bu monoqrafiya özlüyündə invariant və variant münasibətlərinin də tədqiq edilməsinə əhəmiyyətli şəkildə yardım edir.

Asif Hacıyev “Müasir nəsrin poetikası”³ monoqrafiyasında yazılı bədii ədəbiyyat mətnlərində mifologiya və folklor ənənələrinin davamını tədqiq edərəkən janr problemi üzərində də dayanmışdır. Monoqrafiyada yeni nəsr janrlarının törəməsinə təsir edən folklor janr invariantlarını araşdıran “Mifoloji və folklor ənənələri janr yaradıcı faktorlar kimi” adlı ayrıca bir fəsil də vardır.

Pərvanə Bəkirqızı “Mifopoetika və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının poetik strukturu”⁴ mövzulu monoqrafiyada yazılı ədəbiyyatda mifopoetik strukturları araşdırarkən janrlarası əlaqənin struktur mexanizmini də tədqiq etmiş və hazırkı dissertasiya üçün əhəmiyyətli olan elmi müddəalarla çıxış etmişdir.

Ramil Əliyevin “Türk mifoloji düşüncəsi və onun epik transformasiyaları”⁵ elmlər doktorluğu dissertasiyası, Rəhim Əliyevin “Sözün mifi”⁶, Ramazan Qafarlının “Mif, əfsanə, nağıl və epos”⁷ monoqrafiyaları da mifin yaradıcı gücünün və folklor janrlarında baş verən transformasiyalarının izlənməsi istiqamətində araşdırmamız üçün faydalı olmuşdur.

² Əliyev, K.İ. Açıq kitab - Dədə Qorqud [7 cilddə] / K. Əliyev / tərt. ed: G. Osmanova. – Bakı: Elm və təhsil, - 2019. - 384 s.

³ Гаджиев А. Поэтика современной прозы. Вопросы мифологического и фольклорного генезиса / А. Гаджиев. – Баку: Мутарджим, - 1997. – 204 с.

⁴ Bəkirqızı, P. (İsayeva) Mifopoetika və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının poetik strukturu (monoqrafiya) / P. Bəkirqızı. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2015. – 248 s.

⁵ Əliyev, R.M. Türk mifoloji düşüncəsi və onun epik transformasiyaları / R. Əliyev. – Bakı: Elm, – 2014. – 332 s.

⁶ Əliyev, R. N. Sözün mifi / R. Əliyev. – Bakı: Mütərcim, – 2011. – 175 s.

⁷ Qafarlı, R. Mif, əfsanə, nağıl və epos (şifahi epik ənənədə janrlarası əlaqə) / R. Qafarlı. – Bakı: ADPU, – 2002. – 758 s.

Akademik Kamal Abdulla⁸ son vaxtlar mifoloji dövrdə invariant və variantlar problemini tədqiqata cəlb edərək əhəmiyyətli elmi nəticələrə gəlmişdir.

Məmməd Əliyev⁹, Əlizadə Əsgərli¹⁰, Kəmalə İsayevanın¹¹, Nizami Muradoğlunun¹² poeziyada janrların təkamülü və mənşəyi ilə bağlı elmi tədqiqatları mövcud istiqamətdə elmi istinad qaynağı kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Tahirə Məmməd “XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası”¹³ monoqrafiyasında, meydan-mərasim tamaşaları və yazılı ədəbiyyata aid məqalələrində, Cavanşir Yusiflinin “Azərbaycan komediyasının poetikası”¹⁴ əsərində dramatik mətnin və ədəbi obrazın strukturunda folklor janr elementlərinin mənşə təsiri kimi məsələləri də araşdırılmışdır.

Nigar İsayevanın hazırkı dissertasiya ilə yaxın problemə həsr olunmuş “XX əsr Azərbaycan hekayəçiliyi və folklor”¹⁵ monoqrafiyasında əfsanə və rəvayət mövzularının hekayələrdə yenidən işlənməsi və adı çəkilən folklor janr modellərindən yazıçı manerası kimi istifadə problemləri araşdırılır.

Yuxarıda göstərilən tədqiqatlar elmi-nəzəri baxışımızın aydınlaşmasına öz müsbət təsirini göstərmiş və onların hər birinə müvafiq problemlər üzərində işləyərkən müraciət olunaraq münasibət bildirilmiş və istinadlar edilmişdir. Lakin hazırkı araşdırmanın

⁸ Abdulla K. Filologiyamızda yeni istiqamət – MİFOLİNQİVİSTİKA. [Elektron resurs] / – 01 oktyabr, 2020.

⁹ Əliyev, M. İ. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi / M.Əliyev. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2012. – 480 s.

¹⁰ Əsgərli, Ə. B. XX əsr Azərbaycan şeirinin poetikası (ali məktəblərin magistratura pilləsi üçün dərs vəsaiti) / Ə. Əsgərli. – Bakı: Apostrof, – 2014. – 316 s.

¹¹ İsayeva, K. Müasir Azərbaycan poeziyasında qoşma / K.İsayev. – Bakı: Elm, – 2009. – 156 s.

¹² Muradoğlu, N. Çağdaş poeziya və folklor / N.Muradoğlu. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2021. – 392 s.

¹³ Məmməd, T.Q. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası / T.Məmməd. – Bakı: Elm, – 1999. – 208 s.

¹⁴ Yusifli, C. Azərbaycan komediyasının poetikası : / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı: YYSQ, - 2014. – 456 s.

¹⁵ İsayeva, N. F. XX əsr Azərbaycan hekayəçiliyi və folklor / N. İsayev. – Bakı: Uğur, – 2008. – 160 s.

məqsəd və vəzifələri, elmi yenilikləri, nəzəri müddəaları fərqli istiqamətdə müəyyənləşdirilmiş və ona uyğun nəticələr əldə olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Şifahi xalq ədəbiyyatının ədəbi növlər üzrə janryaradıcılıq funksiyasının XX əsr Azərbaycan yazılı ədəbiyyatı əsasında tarixi poetika istiqamətində araşdırılması tədqiqatın əsas məqsədidir. Bunun üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- Variantlıq, variant və invariant anlayışları haqda elmi-nəzəri təsəvvür formalaşdırmaq;

- Şifahi xalq ədəbiyyatı invariantlarının bütün ədəbi növlər üzrə yazılı ədəbiyyatda törədicilik, ilkinlik funksiyasını araşdırmaq;

- Şifahi xalq ədəbiyyatının janrlarından törəyən yeni janrların poetikasını müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb etmək.

Tədqiqat metodları. Dissertasiyada araşdırma tarixi-müqayisəli, tipoloji-müqayisəli, struktur-semantik, sistemli təhlil metodları əsasında aparılmışdır.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiya işində, əsasən, aşağıdakı müddəalar müdafiyyə çıxarılmışdır:

- Folklor bir çox istiqamətlərdə olduğu kimi, janr yaradıcılığında da yazılı ədəbiyyatın ilkin qaynağıdır;
- XIX əsrin sonları XX əsrin başlanğıcında milli intibahla əlaqədar ənənələrin qorunub yaşanması məqsədilə folklor janrlarına müraciətdə aktivləşmə yaşandı və ədəbiyyatımızda şifahi xalq ədəbiyyatının invariantları əsasında çoxsaylı yeni variantlar yarandı;
- Folklor qayıdış ayrı-ayrı motivlər, süjetlər, obrazlarda müşahidə olunmaqla bərabər, janr komponentlərinin kompleks şəkildə iştirakında da özünü göstərdi;
- Elmi ədəbiyyatda əsasən ədəbi nağıllar adı ilə tanınan janr formasının əfsanə-hekayə, rəvayət-hekayə, nağıl-hekayə variantları var və bəzi hallarda yeni formada folklor invariantları çarpaz şəkildə iştirak edir;
- Folklor janryaradıcı gücü ilə yazılı ədəbiyyatın bütün ədəbi növlərində iştirak edir;

- Janr formalarının yaranmasında dövrə və müəllif mövqeyinə uyğun transformasiyalar da müşahidə olunur; Yazılı ədəbiyyatın janr yaradıcılığında folklordan qidalanması ədəbiyyatımızın genetik yaddaşını üzə çıxaran əsas faktorlardan biridir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı folklor janr invariantlarının yazılı ədəbiyyatda janryaradıcı funksiyasıdır. XX əsr ədəbiyyatında folklor janr variantlarının formalaşmasında yaradıcı iştirakı olan sənətkarların araşdırılan problemə uyğun əsərlərindən nümunələr tədqiqatın əsas predmetidir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində folklor janr invariantı və yazılı ədəbiyyatda variantlar probleminə mühüm mədəni-strateji proses kimi yanaşılır, XX əsrdə bu prosesdə müşahidə olunan aktivləşmənin sosial-psixoloji, tarixi və siyasi səbəbləri tədqiq edilən əsas problemlə əlaqələndirilir;

- Folklor janr invariantları əsasında yazılı ədəbiyyatda janr törəməsinin mexanizmi təhlilə cəlb olunur;
- Ədəbi növlər üzrə yazılı ədəbiyyatda törənən janrların tipologiyası aparılır;
- Folklor janrlarının yeni strukturlarda tutduğu yerə və elementlərin dominantlığına uyğun olaraq formalara terminoloji adlar təklif olunur;
- Ədəbi nağılların forma təsnifatı verilir;
- Əfsanə-poemalar ilk dəfə ayrıca tədqiqat predmetinə çevrilir;
- Xalq oyun və tamaşalarının, qaçaq dastanlarının yazılı janr variantları müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Folklor invariantlarının yazılı ədəbiyyatdakı janr variantlılığına təsiri problemi müqayisəli aspektdə və tarixi poetika istiqamətində tədqiqi bir sıra nəzəri məsələlərin aydınlaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatın nəticələrindən invariant, fərqli ədəbi növlərə folklorun nüfuzu nəticəsində yaranan variantlar, ədəbiyyatımızda genetik fasiləsizlik, mərhələlərarası inteqrasiya, ədəbi təsir, yazılı ədəbiyyat və folklor, ədəbiyyat və tarix və s. kimi nəzəri problemlərin öyrənilməsində istifadə etmək olar. Tədqiqat

işinə ədəbiyyat nəzəriyyəsi və ədəbiyyat tarixi, folklor fənlərinin tədrisi prosesində müraciət oluna bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası və tətbiqi: İşin əsas müddəaları müxtəlif elmi məcmuələrdə və beynəlxalq konfransların materiallarında dərc olunmuş elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Tədqiqat işi AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi: Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən qoyulan tələblərə uyğun qaydada yazılmışdır.

Dissertasiya işi giriş (10 284 şərti işarə), üç fəsil (birinci fəsil – 71 441 şərti işarə; ikinci fəsil – 66 738 şərti işarə; üçüncü fəsil 49597 şərti işarə), nəticə (3 220 şərti işarə) və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi 201 283 şərti işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin “Giriş”ində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, dissertasiyanın elmi yeniliyi, tədqiqat metodları, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, nəzəri-praktiki əhəmiyyəti, aprobasiyası, strukturu AAK-ın tələblərinə uyğun şəkildə göstərilmişdir.

Tədqiqat işinin birinci fəslı **“Şifahi xalq və yazılı ədəbiyyat janrları arasında invariant-variant problemi”** adlanır və iki paraqrafdan ibarətdir. **“Invariant-variant kontekstində janrların təşəkkülü və forma variantlılığı”** adlı birinci paraqrafda invariant-variant əlaqəsinin nəzəri-estetik parametrləri, ilkinlik və törəmə münasibətləri təhlilə cəlb edilmişdir.

Folklor mətnlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri janr variantlığıdır. Rus tədqiqatçısı Boris Putilova¹⁶ görə, variantlıq folklorun ən aydın, parlaq, daimi keyfiyyətləri kimi hər bir mətnin kiçik elementlərindən tutmuş ən müxtəlif səviyyələrinə qədər bütöv bir milli sistemdir. Variantların törəməsi qarışıq yox, qanunauyğun bir prosesdir. Nə qədər yeni variantlar yaransa da, onun başlanğıcında dayanan invariant var. Bəzən onu müəyyənləşdirmək çətinlik də törədə bilər. Bir sıra hallarda isə yeni yaranan variantın əsasında tək yox, çox sayda invariantlar iştirak edə bilər. Yeni yaranan özünə əvvəlcədən mövcud olandan struktur elementləri götürür və özü də törədici funksiyası qazanaraq variantlar həlqəsində yer alır.

Ədəbiyyatşünaslıqda variant (variant latın sözü olub varius – “müxtəlif”, “fərqli”) anlayışı hər hansı bir mətnin, məzmunun müxtəlif, fərqli ölçülərdə, strukturda təqdimini reallaşdırırsa, invariant onun özəkdə, ilkin haldakı görüntüsünü, yaradılış şəklini ehtiva edir. Variantlar və fərqlər nə qədər artıb çoxalsa da, o ilk strukturla bağlantısı olan elementləri də özündə qoruyub saxlayır. Bu mənada, folklorun ortaya çıxardığı forma və ya məzmun özünün əcdadlıq genomunu sonrakı “nəsillərdə” açıq və ya örtülü şəkildə yaşatmış olur.

¹⁶ Путилов Б.Н. Фольклор и народная культура. / Н.Б.Путилов. - СПб.: Наука, - 1994. - 238 с.

Məzmununda sabitliyi, dəyişməzliyi ifadə edən invariant həm ümumi, həm də spesifik istiqamətlərə aid anlayış kimi istifadə olunur. Ona kimya, kompüter, riyaziyyat, texnika, iqtisadiyyat, dilçilik və s. elm sahələrində sabitliyə aid anlayış kimi rast gələ bilərik; yenilənmə zamanı dəyişməz qalan xüsusiyyətləri ehtiva edir. Eyni hadisə ədəbiyyatşünaslıqda da yaşanır. Yaradıcılıqda sabitlik və dinamiklik münasibətində invariant birinci, variant isə ikinci tərəfə uyğun gəlir; əlaqə dinamik xarakter daşıyır. Birinci tərəf törədicilik, ikinci tərəf isə törəyən vəzifəsini icra edir. Əsərin müxtəlif komponentlərinin strukturunda biz həmin dinamikanı müşahidə edə bilərik. Beləliklə, bizim folklor və yazılı ədəbiyyat janrlarının müqayisəsində istifadə etdiyimiz bu model, yəni invariant-variant iki yaradıcılıq tipi arasında irs-varis münasibətlərinin, genetik davamlılığın aşkarlanıb üzə çıxarılmasına xidmət edir. Araşdırılan predmetin irəli və geri hərəkət nöqtələrini təyin edib troyektoriyasını cızmaqla varis-irs, ilkin-törəmə, modifikasiya-mutasiya və s. kimi xarakterik hadisələri aşkarlaya və ya yaşananları qeyd olunan diskurslardan öyrənə bilərik.

Dissertasiyada irəli sürülən nəzəri müddəalar əsasında müxtəlif janrlarda fərqli ədəbi nümunələr sabitlik və dinamiklik kontekstində müqayisəli təhlilə cəlb edilmiş, əhəmiyyətli nəticələr əldə olunmuşdur. İnvariantın düzxətli və çarpazlaşmış nümunələri müəyyənləşdirilmişdir. Yeni variant yaradıcılığında müəlliflərin fəaliyyəti üzərində geniş dayanılmış, Hüseyn Cavid, Cəlil Məmmədquluzadə, Abdulla Şaiq, M.Ə.Sabir, Əhməd Cavad, Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Süleyman Rəhimov, Əli Vəliyev, Mirmehdi Seyidzadə, İlyas Əfəndiyev, Məmməd Araz, Xəlil Rza, Zəlimxan Yaqub, Məmməd İsmayıl və b. yaradıcılığından nümunələr dissertasiyanın müvafiq bölmələrində tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Birinci fəslin ikinci paragrafı **“XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında folklorə qayıdışın sosial-strateji səbəbləri və janrlarda təzahürü”** adlanır

XX əsrin başlanğıcı Azərbaycan ədəbiyyatının janr-üslub, metod-cərəyan istiqamətində zənginləşməsi dövrüdür. Həmin mərhələnin janr mənzərəsində əsasən üç istiqaməti müşahidə edilir: a) ənənəvi, klassik Şərq poeziya janrlarının mövcudluğu; b) Qərb

mənşəli janrların bütün ədəbi növlər üzrə sürətli artımı; c) Şifahi xalq ədəbiyyatı invariantları əsasında yazılı ədəbiyyatda yaranan janrlar (bu da bütün ədəbi növləri əhatə edir). Göründüyü kimi ənənəvi janr strukturları öz ömrünü davam etdirməklə bərabər, eyni zamanda, ədəbiyyatımızda həmin sahədə əsaslı dinamika yaşanır və zənginləşmə gedirdi. Qeyd etdiyimiz istiqamətlərdə dəyişikliklər XIX əsrdən artıq ədəbi prosesin əsas xarakterik xüsusiyyəti kimi diqqəti cəlb edir. Lakin XX əsrdə prosesin həcmi və sürəti daha geniş vüsət alır. Yaradıcılıq sferasını müasirləşdirmək, dünya ədəbiyyatı ilə dövrə uyğun inteqrasiya qurmaq məqsədi ilə Qərb texnologiyasının mənimsənilməsini aktual sayan şair və yazıçılarımız onun milli ənənə ilə təbii sintezinə üstünlük verirdilər.

Azərbaycana yaxın bölgələrdə baş verən ciddi tarixi hadisələr – Rusiyada bolşevik inqilabları, İranda Səttarxan hərəkatı, Osmanlıda məşrutə elanı, Birinci Dünya Müharibəsinin beynəlxalq miqyasda oyatdığı təlatümlər, elmin böyük kəşfləri sənətkarlarımızın yaradıcılıqlarında yeni ideya-estetik keyfiyyətlərin formalaşmasına yol açdı. Dünyanın yenidən bölüşdürülməsi, (xüsusən də Şərqi parçalanıb mənimsənilməsi hesabına) ona yeni düzən vermə cəhdləri ədiblərimizi milli yaşam və özünü təsdiq uğrunda mübarizəyə sövq edirdi. Özünüqorumanın bir təzahürü də əsrlər boyu yaranıb davam etmiş, milli kimliyimizin əsas göstəricilərindən olan folklorlara sahib çıxmaq, onu yaşatmaq cəhdində özünü göstərir. Folklorun mühafizəsi, milli mənbə kimi öz mövcudluğunu yeni yaradıcılıq sahələrində müxtəlif üsullarla qoruyub saxlaması ziyalılarımızı düşündürən əsas məsələlərdən biri idi. Yazılı ədəbiyyat inkişaf etdikcə, folklorun yaranma sahəsi təbii səbəblər üzündən daralır, imkanlar məhdudlaşırdı. Xalqın şifahi yaradıcılığa meyli nə qədər güclü olsa, ona rəğbət bəsləsə də, yazılı, müəllifli, təkvariantlı yaradıcılıq yeni dövr üçün daha uyğun görünür. Bu şəraitdə xalq ədəbiyyatı ənənələrini qoruyub saxlamaq vəzifəsi də yazılı ədəbiyyatın üzərinə düşür.

XX əsrin başlanğıcında ədəbiyyatın folklor və mif yaradıcılığından gələn struktur elementlərinə qlobal miqyasda axının hiss olunması o dövr üçün aktual olan mifoloji nəzəriyyələrin də inkişafına yol açır. Bu nəzəriyyələrin, ədəbiyyat, genetika və folklor

münasibətlərinin öyrənilməsinin inkişafı XIX əsrdən folklor materiallarının toplanması və araşdırılması ilə paralel şəkildə həyata keçirilir. Folklor mətnlərinin yazıya alınması və çapı sahəsində rus alimlərinin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Radlov, Potanin, Şmidt, Kozin, Verbitski, Putilov və başqaları fəaliyyətləri ilə rus, türk, eləcə də dünya mədəniyyətinə misilsiz töhfələr vermişlər. Mətnlər üzə çıxdıqca onların yazılı ədəbiyyat üzərində nüfuz yolları daha da güclənirdi.

Millətlərin yaranması, özünütəsdiqi dövrü kimi xarakterizə olunan XIX-XX əsrlərdə öz milli fərdiyyətini qorumağın yollarından biri də ənənəni yaşatmaqdan keçirdi; folkloru, eyni zamanda onun janrlarına qayıdış bu mənada təkə ədəbi yox, həm də ideoloji-strateji məsələ idi. Araşdırdığımız mövzuda bu kontekstin nəzərə alınması vacibdir.

Millətin varlığının əsas prinsipləri sırasında mədəniyyətə müstəsna yer verilməsini müraciət etdiyimiz qaynaqların, demək olar ki, hər biri irəli sürür. Əgər bir ərazidə, bir cəmiyyətdə yaşayan, eyni dildə danışan insanların mədəniyyətindən söhbət gedirsə, sözsüz ki, burada etno-mədəniyyət və onunla bağlı genetik faktorlar ön planda olacaq. XIX-XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Qərb mənşəli janrlarla bərabər, folklor janrlarının da işlənmə miqyasının genişlənməsi məhz həmin sosial-mədəni problemlə əlaqədardır. Belə qənaətə gələ bilərik ki, folklorun, etno-mədəniyyətin yeni mərhələdə fərqli yaradıcılıq sahələrinə nüfuz edərək yaşaması sosial-mədəni hadisə kimi millətin formalaşmasına və özünü qorumasına yardım edən mexanizmlərdən biridir. Bunu nəzərə alaraq XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın təkə yazıçı yox, həm də ideoloq kimi qiymətləndirə biləcəyimiz mütəfəkkirləri öz yaradıcılıqlarında folklor motiv və elementlərinə, eləcə də janr invariantlarına geniş yer verdilər. Buna Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Cəlil Məmmədquluzadə, Nəcəf bəy Vəzirov, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət, Süleyman Sani Axundov, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq və başqalarının yaradıcılığından çoxsaylı nümunələr göstərilə bilər.

Ədib və şairlərimiz bütün ədəbi növlərin janrca zənginləşməsində folklor invariantlarından ustalıqla yararlandılar. “Molla Nəsrəddin” jurnalının janr yaradıcılığının əsasında folklor

qaynaqları dayanırdı; layla, bayatı, ağı, qoşma, gəraylı, nağıl, əfsanə, lətifə, atalar sözü və zərbi-məsəllər jurnalın ideya-məqsədini ifadə etmək üçün yararlandığı poetik vasitələr idi. Ənənədə yaşanan forma və strukturlara müraciət etməklə xalqla daha rahat ünsiyyət qurmaq və onun mənəvi ruh aləminə daha rahat nüfuz etmək olurdu. Jurnalın baş redaktoru və onun strategiya yaradıcısı Cəlil Məmmədquluzadə öz yaradıcılığında da qeyd olunan üsuldan geniş istifadə etmişdir. “Molla Nəsrəddin”in janr strategiyasında diqqəti daha çox cəlb edən cəhət invariantların transformasiyasıdır. Onlar bu üsulla təkcə satırını yox, ümumiyyətlə ədəbiyyatımızı zənginləşdirmiş, dünya ədəbiyyatına poetika baxımından mühüm töhfələr vermişlər. Fəsilə araşdırılan problemlər məqalə və məruzələr halında çap olunaraq elmi ictimaiyyətə çatdırılmışdır^{17 18 19}.

Dissertasiya işinin ikinci fəslə **“Folklor janrlarının yazılı epik variantları”** adlanır. Bu fəslin **“Nağıl, əfsanə və rəvayətlərin yazılı ədəbiyyatda variantlaşma mexanizmi”** adlanan birinci paragrafında epik folklor janrlarının iştirakı ilə yaranan hekayə variantları araşdırılır. Lakoniklik, təhkiyə tərz, konkret əhvalata meyillilik baxımından hekayə şifahi xalq ədəbiyyatının əfsanə və rəvayət janrlarına daha çox yaxındır.

Bildiyimiz kimi, əfsanə və rəvayət mətnləri yığcam olur. Məhz, yazıçı bu meyarı əsas tutaraq uzunçuluğa yol verməməlidir. Çünki geniş təsvir folklor üslubunda yazılmış hekayələrin oxunaqlığını azalda bilər. Bundan başqa, əfsanə və rəvayət janrına məxsus xəlqilik hekayə janrında da mümkün qədər qorunmalıdır. Eyni zamanda əsərdə müəllif təhkiyəsi ilə folklor təhkiyəsi qarşılıqlı şəkildə özünü göstərməlidir.

¹⁷ Мусаева, Г. Г. Жанровые инварианты фольклора в письменной литературе начала XX века как социокультурная парадигма. Гельветика: Закарпатські філологічні студії, - 2020, Випуск 14, - с. 268-272.

¹⁸ Musayeva, G.Q. İnvariant və variant kontekstində janrların təkamülü // – Bakı: Elmi Əsərlər, BSU, – 2020. №1, – s. 176-182.

¹⁹ Musayeva, G. Q. Aforizmlər atalar sözlərinin invariantı kimi// Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 93- cü ilinə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi Konfransı, – Bakı: Qafqaz Universiteti – 20-30 aprel, – 2016, – s.1177.

“Əfsanə və rəvayət mətni yazıçının qarşıya qoyduğu bədii-estetik qayəni birbaşa, çılpaq şəkildə deyil, dolayı üsulla, maneralı tərzdə ifadə etməlidir”²⁰.

Yazıçı folklor mətnindən, onun janr elementlərindən istifadə edərkən şifahi söz sənətinin prinsiplərinə sərbəst yanaşır. O, əsərində xalq ədəbiyyatının formalaşdırdığı poetik struktura yaradıcılıqla yanaşır, ondan öz məqsədinə uyğun şəkildə faydalanır. Əgər müəllif ədəbi nağıl yaratmaq istəyirsə, invariantın sabitlik tələbini qoruyub saxlamağa çalışır. Lakin özünün yaradıcılıq manerası, müəllif mövqeyi və tendensiyası dəyişkənlik imkanlarını da gerçəkləşdirir; invariant və variant arasında kəskin olmasa da, identifikliyi təyin edən fərqlər ortaya çıxır. Beləliklə, əfsanə və rəvayət janrlarının hekayə janrına çevrilməsi mürəkkəb bir janr dəyişkənliyidir. Bu janr dəyişkənliyindən XX əsrin əvvəllərində Abdulla Şaiq, Süleyman Sani Axundov, Seyid Hüseyn, sovetlər dövrünün başlanğıcında isə Süleyman Rəhimov, Əli Vəliyev, Mirzə İbrahimov, Ənvər Məmmədyanlı, İlyas Əfəndiyev kimi yazıçılar ustalıqla istifadə ediblər. Adı çəkilən müəlliflərin formalaşdırdığı variantlar daha sonrakı mərhələlərdə də davam etdirilmişdir.

Xalq hekayətinin yazıçı hekayəsinə çevrilməsi nəticəsində şifahi xalq ədəbiyyatının yazılı ədəbiyyatda yeni bir variantı “əfsanə-hekayə” və ya “rəvayət-hekayə” janrı meydana gəlir. “Rəvayət-hekayə” janrına Mirzə İbrahimovun “Şairin yadigarı”, İlyas Əfəndiyevin “Apardı sellər Saranı”, Mehdi Hüseynin “Kərəm əfsanəsi”, Seyid Hüseynin “Ağ at və ağ çuxa”, Süleyman Rəhimovun “Pəri çınqılı” hekayələrini, “əfsanə-hekayə” janrına isə Süleyman Sani Axundovun “Qan bulağı”, İlyas Əfəndiyevin “Qarı dağı”, Mirzə İbrahimovun “Tonqal başında” əsərləri uyğun gəlir.

Nağıl təhkiyyəsinin sabit elementlərindən istifadə edərək yazılan yazıçı nağıllarını nağıl-hekayə kimi səciyyəyəndirə bilərik.

Klassik epik ədəbiyyatda nağıl süjetlərindən və nağılvari situasiyalardan çox istifadə olunmuşdur. Buna xeyli misal göstərmək olar. Lakin nağıl-hekayə janrı daha çox XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan

²⁰ İsayeva, N. F. XX əsr Azərbaycan hekayəçiliyi və folklor / N. İsayev. – Bakı: Uğur, – 2008. – 160 s.

ədəbiyyatına xas hadisə kimi dəyərləndirilə bilər. Bu, ədəbiyyatımızda (eyni zamanda mədəniyyətdə, fəlsəfi dünyagörüşündə) gedən milliləşmənin təzahürlərindən biri olaraq milli intibah və gənc nəslin milli ruhda böyüdülməsi məqsədinə xidmət edirdi.

İkinci fəslin ikinci paragrafi **“Folklor janr invariantlarının mənzum epik variantları”** adlanır.

Şifahi xalq ədəbiyyatından yazılı epik ədəbiyyata keçən janrlar yalnız nəsrdə özünü göstərmir. Onun həm də nəzmlə yazılan formaları mövcuddur. Bu mənada, təmsil şifahi və yazılı ədəbiyyatın ən geniş yayılmış janrlarından biridir. Məlumdur ki, təmsillər, əsasən, nəzmlə yazılır. Lakin ədəbi ənənədə onun nəsrlə yazılan formaları da mövcuddur. Təmsili folklor və yazılı ədəbiyyat müstəvisində müqayisəyə gətirsək, onlar arasında janr strukturu baxımından elə də ciddi fərq müşahidə edilmir. Lakin folklordan fərqli olaraq yazılı ədəbiyyatın təmsillərində müəllif mövqeyinin və müəllifin yaradıcılıqda əsas götürdüyü ədəbi cərəyan prinsiplərinin təsiri özünü göstərir. Bu dəyişiklik isə əsasən məzmunu aiddir və janr baxımından ciddi fərqlənmə yaratmır.

Janrların sintezi əsasında yaradılan janrlardan biri də nağıl-poemalardır. Bunlar əsasən uşaqlar üçün yazılan mənzum nağıllardır ki, onlar üçün invariant heyvanlar haqda nağıllardır. Bir çox yeni formalar kimi nağıl-poemanın da ədəbiyyatımızda yaranıb inkişaf etməsində böyük maarifçi ideoloq Abdulla Şaiqin müstəsna rolu vardır. Onun “Tülkü və xoruz”, “Tülkü həccə gedir”, “Yaxşı arxa”, nağıl-poemalarının heyvanlar haqda nağılların poetikası ilə ortaq cəhətləri çoxdur.

Abdulla Şaiqin real həyat hadisələrinə aid nağıl - poemaları da var ki, onların strukturunda məişət nağıllarının invariantı aydın müşahidə olunur. Misal olaraq alman yazıçısı V.Buşdan iqtibas etdiyi “Cəfər və Bəşir” əsərini göstərmək olar. Bu, mənzum müəllif nağılıdır. Nağıl yazılı ədəbiyyat janrı olmadığından bu cür epik əsərlər poema kimi qəbul olunur. Lakin “Cəfər və Bəşir” özündə nağıl təhkiyyəsi ilə bağlı struktur elementləri, xüsusən hadisə düzümünü, xeyir-şər qarşılaşdırmasını və sonda xeyirin şəri cəzalandırması motivini əks etdirir.

Abdulla Şaiqin nağıl-poema formasında yazdığı əsərlərindən biri də “Tapdıq dədə”dir. Bu nağıl-poemanın həm məzmun, həm də formasında nağıl elementlərinin iştirakı özünü göstərir. “Tapdıq dədə”nin ilk mısrası nağıl formul variantlarından “Deyirlər ...” sözü ilə başlayır. Obrazlar, məkan-zaman təqdimatı, təsvir və nəqletmə, dil-üslub xüsusiyyətləri, yuxu görmə və yozma motivi, hökmdar-xalq münasibətləri nağıl janrı ilə tipoloji paralellik nümayiş etdirir, elə bil nəzmlə nağıl söylənilir.

Yazılı ədəbiyyatda folklor janr invariantları əsasında yaranan janr variantlarından biri də əfsanə-poemadır. Əfsanələr folklorun ən geniş yayılmış qədim janrlarından biridir. O, digər janrlardan daha çox mifoloji dünyagörüşünə yaxındır.

Azərbaycan ədəbiyyatında əfsanə-poema janrının formalaşması sahəsində Cəfər Cabbarlının “Qız qalası” ilk mükəmməl nümunədir. Doğrudur, ondan əvvəl də poemalarda əfsanə obrazları və motivləri ilə qarşılaşırıq, məsələn: Abbas Səhhətin “Şair, Şeir pərisi və şəhərli” əsəri kimi. Lakin əfsanənin janr invariantı kimi üstünlük təşkil etdiyi və poemanın əsas hissəsini təşkil etdiyi nümunə “Qız qalası” poemasıdır.

Əsərin giriş xarakteri daşıyan ilk üç hissəsi qalanın tarixindən, yaranma səbəbinin mübhəmliyindən xəbər verir. Bu da əfsanə təhkiyəsinə zidd deyil, məkanın qeyri-adiliyinə maraq oyadır.

Nəql olunan hadisənin qəmliliyi və qeyri-adiliyi də əfsanə prinsipinə tamamilə uyğundur. Hadisə qəmli və ya qeyri-adi olmalıdır ki, qalanın adı onunla əlaqələnsin.

Əfsanə-poema janrına aid əsərlər içərisində Səməd Vurğunun “Aydın əfsanəsi” əsəri də yüksək sənətkarlıq nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. Əsərin süjet və kompozisiyası bir çox cəhətdən Cəfər Cabbarlının “Qız qalası”na uyğun gəlir. Belə ki, bu poemada da müəllif əfsanənin məzmununa keçməzdən əvvəl onu gerçəkliklə, öz düşüncələri ilə əlaqələndirilən hissə təqdim edir və əfsanənin məzmununa haşiyələr daxil edir. Lakin Cəfər Cabbarlıdan fərqli olaraq Səməd Vurğun “Aydın əfsanəsi”ndə müəllif obrazı ilə daha çox yadda qalır.

Səməd Vurğunun poemasında həm əfsanə mətnindən əvvəl, həm də əfsanə süjetində şaxələnmə baş verir. Əfsanə folklor epik

ədəbiyyatının lakonik informativ janrlarından sayıldığından onun süjetində parçalanma bir o qədər geniş yer tutmur. “*Əfsanələrdə epizodik hadisələrin təsviri informativ şəkildə təqdim olunduğu üçün bu mətnlər “sözçülük”dən uzaqdır*”²¹. Hadisələrin şaxələnməsi poemanın epik imkanları ilə bağlıdır. “Aydın əfsanəsi” folklor janr invariantı əsasında yaranan yazılı ədəbiyyatın əfsanə-poema janrına aid olduğu üçün, sözsüz ki, o öz üzərində poema janrının da xüsusiyyətlərini daşıyacaqdır.

Yaradıcılığında folklor ənənələrinə, mifologizmlərə sıx-sıx müraciət edən Rəsul Rzanın əfsanələrdən qaynaqlanan və həmin janrın poetexniki xüsusiyyətlərindən istifadə edərək yazdığı “Qız qalası” poemasının ədəbiyyatımızda özünəməxsus yeri var. Bu poemada həm əfsanə, həm də nağıl janrının sinkretikliyi müşahidə edirik. Bu isə bizə əsas verir ki, “Qız qalası” poemasında bir yox, iki folklor janrının elementlərindən bəhs edək. Poema təhkiyyəsinin xarakteri ilə, əksər nağıllarda rast gəldiyimiz sevənlər arasında sosial status uyğunsuzluğu ilə, nağıl təhkiyyəsinə xas formullara, güc qaynağı ifadə edən rəqəm saylarının iştirakına görə nağıl janrına çox yaxındır.

Lakin əfsanə elementləri daha üstündür. Əfsanənin janr kimi struktur komponentlərindən ustalıqla istifadə edən Rəsul Rza burada hazır əfsanə süjetindən istifadə etməmişdir. O, özü yeni bir əfsanə yaratmışdır – müəllif əfsanəsi. Bu da imkan vermişdir ki, şair folklorda formalaşmış sabit prinsiplərə bir qədər yaradıcı və sərbəst yanaşsın. O, əfsanə-poemaya hətta dini-mistik elementlər də daxil etmişdir – Uğurun ləpələrin üstündən yeriyyə-yeriyyə gəlməsi kimi. Din tarixindən bəllidir ki, İsa peyğəmbər suyun üzərindən rahat yüyürərək keçə bilirmiş. İncildə yazılır: “*Artıq qaranlıq çökmüşdü, lakin İsa hələ onların yanına gəlməmişdi. Güclü bir külək əsdiyindən, göl dalğalı idi. İyirmi beş və ya otuz stadi yol getdikdən sonra, İsanın göl üzərində*

²¹ Hüseyinqızı E. Azərbaycan əfsanələrinin mətn xüsusiyyətləri. [Elektron resurs] / – 03 noyabr, 2021.

yeridiyini və qayığa yaxınlaşdığını görüb qorxdular. İsa isə onlara: “Mənəm, qorxmayın!” – dedi”²².

“Qız qalası” poemasını əfsanəyə yaxınlaşdıran digər bir cəhətsə, bu janrın finalının nağıllardan fərqli olaraq faciəvi şəkildə bitməsidir.

Bu fəsildə əldə edilən nəticələr Respublikada və Respublikadan kənar nüfuzlu elmi jurnallarda aşağıda qeyd olunan məqalə və məruzələr halında çap edilmişdir:^{23 24 25 26 27}

Üçüncü fəsil **“Folklor janrlarının yazılı dramaturgiyada ədəbi formaların yaranmasına təsiri”** adlanır. Bu fəslin birinci paraqrafı **“Xalq oyun – tamaşaları və nağılların ədəbi dram variantları”** adlanır.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında xalq oyun-tamaşaları, nağılları əsasında yazılan səhnəciklər, uşaq pyeslərinə aid yeni formalar da meydana gəlir. Bu tip əsərlərə daha çox maarifçi və ya tənqidi realizmə aid yaradıcılıq nümunələrində rastlaşırıq. Uşaqlar üçün yazılan folklor əsaslı səhnəciklər və ya kiçik həcmli pyeslər əsasən maarifçi realistlər tərəfindən yaradılmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin “Kışmış oyunu”, “Lal” pyes-oyunları xalq oyun və tamaşaları əsasında meydana gəlmişdir.

²² Yəhya. [Elektron resurs] / –

<https://www.bebliya.com/pages/main.aspx?Language=Azerbaijan&Book=43&Chapter=6&DLang=Azerbaijan>

²³ Musayeva, G.Q. XX əsr Azərbaycan hekayəçiliyində əfsanə və rəvayət janrları// – Bakı: Gənc Alimlərin Əsərləri, – 2015. №12, – s. 233-238.

²⁴ Musayeva, G. Q. Əfsanə - hekayə janr formasının ədəbiyyatımızda təşəkkül və inkişafı // Bakı: “Poetika. izm” (Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri), - 2020, № 1-2, s. 34 – 39.

²⁵ Musayeva G. Q. Əfsanə-poema: folklor və yazılı ədəbiyyat kontekstində // Dil, Cəmiyyət, Şəxsiyyət və Nizami Gəncəvi yaradıcılığı adlı Beynəlxalq Elmi Konfrans. –Bakı: - 28-29 oktyabr, - 2021, - s. 100.

²⁶ Мусаева, Г. Г. Сказка-рассказ как форма синтеза различных жанров // Наука и общество: проблемы современных исследований. XIV Международная научно-практическая конференция: сборник статей : в 2 ч. – Ч. 1, – Омск : - 2020, - с. 52 – 58.

²⁷ Musayeva, G.Q. Abdulla Şaiqin mənzum hekayələrində uşaq nağıllarının invariantları // – Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi (Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri), – 2015. c.21, – s. 34-42.

Cəlil Məmmədquluzadənin sənətkarlığından söz açarkən tədqiqatçılar onun yaradıcılığında, xüsusən də dramaturgiyasında xalq oyun elementlərinin müşahidə olunduğunu qeyd ediblər. Professor Tahirə Məmməd bunu yazığının dramaturji yaradıcılığı üçün səciyyəvi hal kimi qiymətləndirir: *“Ədibin dramaturgiyası obraz, süjet, kompozisiya strukturu baxımından xalq oyun və tamaşaları ilə sıx əlaqədədir. Bu əlaqə, böyük həcmli əsərlərində bir qədər dərinə hopmuş halda olsa da, kiçik həcmli dramalarında (“Çay dəsgahı”, “Kişmiş oyunu”, “Lənət”, “Lal”, “Oyunbazlar”, “Yığıncaq”) görümlü vəziyyətdədir”*²⁸. Həmin əsərləri folklor janr invariantı müstəvisində nəzərdən keçirərkən “Kişmiş oyunu” və “Lal”ın xalq oyunu tələblərinə uyğunluğu daha artıq müşahidə olunur.

Folklor ədəbiyyat ənənələrinə çox yaxından bağlı olan Abdulla Şaiq ədəbiyyatımızda nağıl invariantı əsasında yazdığı əsərləri ilə xüsusi yer tutur. O, digər ədəbi növlərdə olduğu kimi, dramaturgiya sahəsində də folklor janr ənənələrindən bəhrələnmişdir. O, daha çox nağıl-pyes variantına üstünlük vermişdir. Bu variantda həm böyüklər, həm də uşaqlar üçün pyeslər yazmışdır.

Abdulla Şaiqin nağıl-pyeslərindən biri dörd pərdəli, bir şəkilli dram əsəri olan “Eloğlu”dur. Əsərdə hadisələrin başlanğıc və finali, süjet xətti, obrazlar və onlar arasındakı münasibət, hadisələrin cərəyan etdiyi məkan, sehrlı köməkçi nağıl janrından invariant kimi istifadə olunmasına əsas verir. Müəllif vətən, xalq sevgisini oxucuya aşılamaq, mübarizlik ruhunu oyatmaq üçün nağıl janrının komponentlərindən kompleks şəkildə istifadə etmişdir. Bunun üçün nağıl elementlərini ictimai-real məzmunla əlaqələndirir. Nağılın epik janrlar sırasına daxil olmasına baxmayaraq o, bir sıra dram əsərlərində, o cümlədən “Eloğlu”da öz struktur üstünlüyünü qoruyub saxlayır. Bu hal janr sintezi ilə nəticələnir və nağıl-pyes variantı yaranır.

Nağıl-pyes ənənəsi sovet ədəbiyyatında Mirmehdi Seyidzadənin yaradıcılığında davam etdirilmişdir.

²⁸ Məmməd, T. Q. Cəlil Məmmədquluzadənin kiçik pyeslərində xalq oyun və tamaşa motivləri / T.Məmməd. Ədəbiyyat müasir elmi yanaşmalar kontekstində – Bakı: Xan, – 2016. – 412 s.

Məlum nağıl motivləri əsasında yazılan “Cırtan” pyesi öz invariantından bir çox baxımdan fərqlənir. Nağıl qəhrəmanı Cırtan da Eloğlu kimi davranışında keçəl obrazının xarakterik cizgilərini daşıyır. Cəmiyyətin onun boyuna bəslədiyi ironik münasibətindən ad alan bu qəhrəman, özünü müdafiəni gözəl bacarır və hiyləgər ağıl ilə ətrafdakılardan hər zaman bir addım öndədir. Bu qabiliyyəti sayəsində meşədən evə gətirəcəyi odunu yoldaşlarına topladır, odunu dostlarına daşdır, nəhayət, yorulduğunu deyərək özü də onların belinə minir. Hiyləgərlikləri ilə bir qədər qeyri-dürüstlük təəssüratı oyadan Cırtan son anda ağıl işlədib həm özünü, həm də dostlarını divdən xilas edəndə artıq əsil qəhrəmana çevrilir.

Cırtanın qəhrəmanlıq həvəsi və qabiliyyəti ilə başlanğıcdan mətnə daxil olması, sonda sosial əhəmiyyəti olan qələbəsini təmtəraqlı şəkildə bəyan etməsi pyesdə iki folklor janrından – nağıl və dastan invariantından faydalanmadan söz açmağa əsas verir. Bəzi dastan elementlərinin müşahidə olunmasına baxmayaraq, “Cırtan”da janr invariantlığı baxımından nağıl daha çox üstünlük təşkil edir. Belə ki, o, istər hadisələrin cərəyan etdiyi məkana, istərsə də qəhrəmanın öz gücünü sübut etdiyi qarşı tərəfin kimliyinə, mübarizə metodlarına görə bir xəyal məhsulu və nağıl ələmidir. Hadisələrin reallıqla əlaqəsi də nağıl səviyyəsindədir; qeyri-reallığın inandırıcı təqdimatı ilə.

XX əsr dramaturgiyasından seçdiyimiz nümunələr göstərir ki, Azərbaycan dramaturqları xalq yaddaşını, folklor ənənələrini yazılı ədəbiyyatda yaratmağa xüsusi əhəmiyyət vermişlər. Onların folklorlardan bəhrələnmələri yalnız ayrı-ayrı element və motivlər, süjet və obrazlar səviyyəsində deyil, eyni zamanda janr poetikasının strukturundan faydalanmada özünü göstərir. Bu zaman tək-cə folklorun dramatik növünə aid olan oyun və tamaşalardan yox, həm də epik növə aid nağıllardan istifadə edirlər.

Üçüncü fəslin ikinci paragrafi **“Qaçaq dastanlarının poetikası və yazılı dramaturgiyada variantlaşma”** adlanır.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yerli hakimlərə və çar üsul-idarəsinə etirazın ifadəsi kimi Azərbaycanda qaçaqçılıq hərəkatı geniş yayılmışdı. Bu dövrdə tarixi gerçəklikdən qaynaqlanan qaçaqçılıq dastanları yaranmaqda idi.

Qaçaqçılıq hərəkatına aid dastanlar ilk yarandıqları dövrdə onların qəhrəmanları, mübarizə apardıqları qüvvələr real, xalqın tanıdığı, müasiri olduğundan, daha sonra isə sovet rejiminin milli mübarizə ruhunu boğduğundan həmin dastanlar eposlaşmadı. Ancaq qaçaqların özü kimi onlara həsr olunmuş dastanlar da xalq arasında geniş nüfuz və maraq qazandı; yazılı ədəbiyyata da təsiri artdı. Qaçaq dastanlarının təsiri XX əsrin başlanğıcında bir sıra epik və dramatik əsərlərdə özünü göstərməkdədir. Lakin onun daha geniş planda struktur təsiri özünü Nəcəf bəy Vəzirovun “Keçmişdə qaçaqlar” dramında göstərir. Dramda qəhrəmanın davranışı, yoldaşları ilə münasibəti, ailəsinin onunla birgə mübarizəyə qoşulması, hadisələrin ardıcılığı, məkan və zaman təqdimi dastan poetikasına çox yaxındır.

Nəcəf bəy Vəzirovun “Keçmişdə qaçaqlar” əsəri Azərbaycan dramaturgiyasında çar Rusiyasının işğalçılıq siyasətinə qarşı mübarizə motivləri ruhunda yazılmış ilk dramdır.

Qaçaq dastanları və yazılı ədəbiyyatın yaxın mövqedən çıxış etməsi, mübarizlik, haqsızlığa etiraz ruhu aşılması XX əsrin ilk onilliklərinin ədəbiyyatında başqa dramaturqların da əsərlərində müşahidə olunmaqdadır. Qaçaqçılıq əhval-ruhiyyəsinə Cəfər Cabbarlının “Nəsrəddin şah”, “Trablis müharibəsi” və “Od gəlini” əsərlərində də rast gəlirik. Daha sonra Səməd Vurğunun xalq qəhrəmanlıq dramlarında da qaçaqçılıqla bağlı motivlərlə rastlaşırıq. Lakin adı çəkilən əsərlərdə qaçaqçılığa aid motiv və situasiyalar yer alsada, dastanın poetik strukturunun kompleks nüfuzu görünür.

“Keçmişdə qaçaqlar” təkcə mövzu və ideyası yox, eyni zamanda, poetik strukturu ilə də dastana yaxındır. Ədəbi qəhrəman, onun silahdaşları, ailə üzvləri və zaman-məkan qarşılaşdırması əsasında “Keçmişdə qaçaqlar” dramı ilə dastan janrı arasında çox yaxın əlaqənin olduğunu müşahidə edə bilərik.

Aparılan araşdırmadan belə qənaətə gəlirik ki, “Keçmişdə qaçaqlar” dramının janr invariantı xalq qəhrəmanlıq dastanlarına aid olan qaçaqçılıq dastanlarıdır.

“Keçmişdə qaçaqlar” kimi Süleyman Rüstəmin “Qaçaq Nəbi” dramının da poetik sistemində qaçaqçılıq dastanları ilə ciddi paralelliklər görülməkdədir. Əsərdə hadisələrin baş verdiyi məkanlar, ədəbi qəhrəman, onun ailəsi, dostları, köməkçi qüvvə (at), düşmənlə

qarşılaşma formaları, hadisələrin yekunlaşma forması dastan poetikasından gəlmə elementlərin kompleksliliyini nümayiş etdirir. Nəcəf bəy Vəzirovdan fərqli olaraq Süleyman Rüstəmin əsəri gerçək şəxsiyyətə, xalq qəhrəmanına həsr olunmuşdur. Elə bir qəhrəmana ki, onun haqqında xalq dastan, rəvayət yaratmış, adına mahnılar qoşmuşdur.

Pyesdə adı çəkilən bir çox qəhrəmanlara Qaçaq Nəbi haqda olan rəvayət və dastanlarda da rast gəlirik, bir qismi isə müəllif təxəyyülünün məhsuludur. Pyesdə əsas qəhrəman və onun silahdaşlarının real şəxslər olması, tarixdə, dastanda və pyesdə baş verən hadisələrin çox uyğunluğu, Süleyman Rüstəmin dastana aid bəzi şeir parçalarından olduğu kimi əsərində istifadə etməsi “Qaçaq Nəbi”dən tarixi əsər kimi bəhs etməyə əsas verir. Həmin hökmü “Keçmişdə qaçaqlar” haqda səsləndirmək mümkün deyil. Hər iki əsər – istər “Keçmişdə qaçaqlar”, istərsə də “Qaçaq Nəbi” qaçaqçılıq mövzusunda və qaçaq dastanlarının janr poetikasından bəhrələnməklə yazılmışdır. Buna baxmayaraq, “Qaçaq Nəbi” tarixi-qəhrəmanlıq dramı olsa da, “Keçmişdə qaçaqlar” tarixi-qəhrəmanlıq dramı deyil. Bu isə bizə belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, qaçaqçılıq dastanlarının poetikasından bəhrələnmək üçün əsərdə tarixi qəhrəmana, onun mübarizəsinə yer ayırmaq mütləq mənada şərtə çevrilmişdir.

Bu fəsildə alınan elmi nəticələr Respublikada və Respublikadan kənar (Türkiyə) nüfuzlu jurnallarda çap edilmişdir.^{29 30}

Tədqiqatın dissertasiya işində verilmiş nəticələrini bir qədər də ümumiləşdirilmiş şəkildə aşağıdakı kimi təqdim etmək olar:

- Folklorun yazılı ədəbiyyatı zənginləşdirmə yollarından biri də onun janr invariantları əsasında yaranan yeni variantlarıdır. Həmin prosesi invariant-variant, poluvariant-variant münasibətləri ilə izah etmək elmi baxımdan əhəmiyyətlidir.

²⁹ Musayeva G. Q. Dastan poetikası və Nəcəf bəy Vəzirovun “Keçmişdə qaçaqlar” dramı // Elm və Tədrisin Aktual Problemləri adlı I Beynəlxalq Elmi Konfrans. – Ankara: - 15 oktyabr- 2019, s. 382-387.

³⁰ Musayeva, G. Q. Nağılların ədəbi dram variantları // - Bakı: “Poetika. izm” (Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri), -2021, № 2, - s. 80 – 86.

- Yazılı ədəbiyyat folklor ənənələri əsasında janrlarını formalaşdırmış, inkişaf etdirmiş və öz immanent xüsusiyyətləri ilə yenilərinin meydana gəlməsinə, şaxələnilib genişlənməsinə yol açmışdır.

- Folklor öz janr törədiciliyini yazılı ədəbiyyatın bütün mərhələlərində göstərmişdir.

- XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində beynəlxalq və yerli miqyasda yaşanan sosial-siyasi hadisələr, milli intibah folkloruna qayıdışı bütün istiqamətlərdə olduğu kimi, janrlarda da fəallaşdırdı.

- Şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarının yazılı ədəbiyyatda yeni variantların törəməsi istiqamətində təsiri birxətli yox, bütün ədəbi növlər üzrə baş vermişdir.

- Yazılı ədəbiyyatda folklor mənşəli janrlar o halda özünü invariant kimi göstərir ki, onun janra aid struktur elementləri kompleks halda yeni varianta ötürülür. Ayrılıqda hər hansı bir obraz, motiv, süjet və situasiyanın iştirakı janr variantından danışmağa əsas vermir.

- Folklor janrı öz struktur elementləri ilə yeni varianta daxil olsa da, o, yazılı ədəbiyyatın da bir çox özünəməxsusluqlarını mənimsəyir.

- Şifahi xalq ədəbiyyatı janrları yazılı ədəbiyyatda birbaşa variantlaşma ilə özünü daha çox göstərsə də, transformasiyaların da şahidi olur.

- Yazılı ədəbiyyatda folklor janrlarından istifadədən bəhs edərkən daha çox ədəbi nağıllara diqqət yönəldilmişdir. Tədqiqat göstərdi ki, ədəbi nağıllar özü əfsanə-hekayə, rəvayət-hekayə, nağıl-hekayə kimi forma və variantlara ayrılır. Bundan əlavə, nağıl-poema, nağıl-dram, əfsanə-poema variantları da mövcuddur.

- Elə hallar var ki, folklorlarda epik növə aid olan janr yazılı ədəbiyyatda həm epik, həm də dramatik janrların variantlarını yaradır.

- Qəhrəmanlıq dastanları xalq qəhrəmanlıq dramalarının yaranmasında öz motivləri ilə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Lakin qəhrəmanlıq dastanlarının qaçaqçılıq variantı yazılı dramaturgiyaya daha çox təsir etmiş və öz janr komponentləri ilə yeni formanın yaranmasında təsirli olmuşdur.

- Folklorun yazılı ədəbiyyatın janr yaradıcılığında iştirakı ədəbiyyat mətni vasitəsilə genetik davamlılığı izləməyin yollarından biridir, aktualdır və xüsusi elmi əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın əsas məzmunu aşağıdakı nəşrlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Musayeva, G.Q. Abdulla Şaiqin mənzum hekayələrində uşaq nağıllarının invariantları // – Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi (Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri), – 2015. c.21, – s. 34-42.

2. Musayeva, G.Q. XX əsr Azərbaycan hekayəçiliyində əfsanə və rəvayət janrları// – Bakı: Gənc Alimlərin Əsərləri, – 2015. №12, – s. 233-238.

3. Musayeva, G. Q. Aforizmlər atalar sözlərinin invariantı kimi// Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 93- cü ilinə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi Konfransı, – Bakı: Qafqaz Universiteti – 20-30 aprel, – 2016, – s.1177.

4. Musayeva, G. Q. XX əsr (ilk onillikləri) Azərbaycan ədəbiyyatında folklorə qayıdışın janrlarda təzahürü //– Bakı: Filologiya məsələləri, - 2019, № 17, - s. 200-206.

5. Musayeva G. Q. Dastan poetikası və Nəcəf bəy Vəzirovun “Keçmişdə qaçaqlar” dramı // Elm və Tədrisin Aktual Problemləri adlı I Beynəlxalq Elmi Konfrans. – Ankara: - 15 oktyabr- 2019, - s. 382-387.

6. Мусаева, Г. Г. Жанровые инварианты фольклора в письменной литературе начала XX века как социокультурная парадигма. Гельветика: Закарпатські філологічні студії, - 2020, Випуск 14, - с. 268-272.

7. Мусаева, Г. Г. Сказка-рассказ как форма синтеза различных жанров // Наука и общество: проблемы современных исследований. XIV Международная научно-практическая конференция: сборник статей : в 2 ч. – Ч. 1, – Омск : - 2020, - с. 52 – 58.

8. Musayeva, G.Q. İnvariant və variant kontekstində janrların təkamülü // – Bakı: Elmi Əsərlər, BSU, – 2020. №1, – s. 176-182.

9. Musayeva, G. Q. Əfsanə - hekayə janr formasının ədəbiyyatımızda təşəkkül və inkişafı // - Bakı: “Poetika. izm” (Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri), - 2020. № 1-2, - s. 34 – 39.

10. Musayeva G. Q. Əfsanə-poema: folklor və yazılı ədəbiyyat kontekstində // Dil, Cəmiyyət, Şəxsiyyət və Nizami Gəncəvi yaradıcılığı adlı Beynəlxalq Elmi Konfrans. – Bakı: - 28-29 oktyabr - 2021, - s.100.

11. Musayeva, G. Q. Nağılların ədəbi dram variantları // - Bakı:“Poetika. izm” (Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri), - 2021, № 2, - s. 80 – 86.

Dissertasiyanın müdafiəsi “____” _____ 2022-ci il tarixində saat _____ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143. Bakı, Hüseyn Cavid prospekti, 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, IV mərtəbə, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron Akt zalı

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “____” _____ 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb:15.09.2022

Kağızın formatı: A5

Həcm: 39873

Tiraj: 100